

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης

Hellenic Ministry of Culture and Sports
Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City

Αποκατάσταση – Στερέωση
του Βυζαντινού Λουτρού στη Θεσσαλονίκη

Restoration – Consolidation
of the Byzantine Bath in Thessaloniki

Κείμενα Φανή Ρεβυθιάδου, Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης
Texts Fani Revithiadou, Konstantinos T. Raptis

Μεταφράσεις/ Translation Janet Koniordos

Σχέδια Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης
Drawings Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City

Copyright Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης - Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City - Hellenic Ministry of Culture and Sports

ISBN 978-960-86749-6-7

Παραγωγή Εκδόσεις Ζήτη - www.ziti.gr
Production ZITI Publications - www.ziti.gr

Εξώφυλλο Εσωτερική άποψη του χλιαρού χώρου (*χλιαροψύχριον*) μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης
Cover Interior view of the warm room (*tepidarium*) after the restoration - consolidation project

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Μακεδονίας - Θράκης 2007-2013
Αποκατάσταση - στερέωση του βυζαντινού λουτρού στη Θεσσαλονίκη

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
Ενδιάμεση
Διαχειριστική
Αρχή

Συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση

Operational Programme Macedonia - Thrace 2007-2013
Restoration - consolidation of the Byzantine Bath in Thessaloniki

European Union
European Regional
Development Fund

REGION OF CENTRAL MACEDONIA
Intermediary
Managing
Authority

The project is co-financed by Greece and the European Union

Πίνακας περιεχομένων | Table of contents

Εισαγωγή	5
Introduction	
Το Βυζαντινό Λουτρό της Θεσσαλονίκης	7
The Byzantine Bath of Thessaloniki	
Αποκατάσταση - Στερέωση του Μνημείου	15
Restoration - Consolidation of the Monument	
Βιβλιογραφία	31
Bibliography	

Εισαγωγή

Η λειτουργία των δημόσιων λουτρών ή βαλανείων, που, εκτός της εξυπηρέτησης της προσωπικής υγιεινής, αποτελούσε βασικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής των κατοίκων των ελληνορωμαϊκών πόλεων, συνεχίστηκε έως τα τέλη της ύστερης αρχαιότητας με σταδιακές διαφοροποιήσεις ως προς τη μορφή και τη λειτουργία των λουτρικών εγκαταστάσεων, λόγω αφενός των νέων χριστιανικών αντιλήψεων περί σώματος και αφετέρου της υποκατάστασης της κοσμικής πολιτείας από την κοινωνία της εκκλησίας.

Στο πλαίσιο του αδιάκοπου –χωρίς ασυνέχειες και μη επηρεαζόμενου από τη νέα θρησκεία– αστισμού της πρωτοβυζαντινής κοινωνίας, τα λουτρά ως θεσμός παρέμειναν δημόσια, περιορίστηκαν ωστόσο σε μικρότερης έκτασης οικοδομήματα αποτελούμενα μόνο από τους απαραίτητους για την ολοκλήρωση της ατομικής υγιεινής χώρους: έναν περιορισμένης έκτασης προθάλαμο που λειτουργούσε ως χώρος αποδυτηρίων, τα καλούμενα *απόδυτα* ή *απόδυτρα*, το επίσης περιορισμένο και σε ορισμένες περιπτώσεις ελλείπον *ψυχρολούσιον*, το *χλιαροψύχριον* και το *θερμολουτήριον*, τον *εσώτερον*, *ενδότερον* ή *θερμόν θόλον*, στον οποίο ολοκληρωνόταν η εφίδρωση και ο τελικός καθαρισμός σε ατομικούς ήδη από τον 4ο αιώνα λουτήρες, τις καλούμενες *κολυμβήθρες* ή *κόλυμβους*, που αντικατέστησαν τις δεξαμενές ομαδικής λούσης της αρχαιότητας.

Η λουτρική παράδοση των αστικών στρωμάτων της ύστερης αρχαιότητας, που φαίνεται ότι από τον 7ο και 8ο αιώνα είχε εγκαταλειφθεί από τα λαϊκά στρώματα παραμένοντας για αιώνες προνόμιο αυτοκρατόρων, ανώτερων αξι-

Introduction

Public baths, or *balneae*, which apart from serving personal cleanliness were also a basic feature of the social life of the inhabitants of Greco-Roman cities, continued to operate until the end of Late Antiquity, with gradual changes in the form and function of their bathing facilities stemming on the one hand from the new Christian perceptions of the body and on the other from the replacement of a secular polity by the society of the Church.

In the context of the uninterrupted urbanism of Early Byzantine society, an urbanism both unbroken and uninfluenced by the new religion, the baths as an institution remained public but as structures became smaller in size, their facilities limited to what was strictly necessary for the purpose of bathing: a small antechamber which provided space for changing rooms, known as *apodyta* or *apodytra*, a similarly modest and sometimes missing cold room (*frigidarium*, or *psychrolousion*), a warm room (*tepidarium*, or *chliaropsychrion*), and a hot room (*caldarium*, *thermolouterion*, *esoterion/endoterion* or *thermon tholon*), for the final parts of the bathing process, sweating and then rinsing in the individual tubs known as *kolymbythres* or *kolymbous* which by the 4th century had replaced the large common swimming pools of Antiquity.

The bathing tradition of the urban classes of Late Antiquity seems to have abandoned by the proletariat by the 7th or 8th century, to remain for centuries a prerogative of emperors, high-ranking officials and bish-

Εικ. 1. Εσωτερική άποψη του θερμού χώρου (*θερμολουτήριον*) μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 1. Interior view of the hot room (*caldarium*) after the restoration - consolidation project.

ωματούχων και επισκόπων, οι οποίοι διατηρούσαν λουτρικές εγκαταστάσεις εντός των ανακτόρων ή των ιδιωτικών ενδαιτημάτων τους, αναβίωσε σταδιακά από τον 11ο και τον 12ο, κυρίως, αιώνα στο πλαίσιο της εκ νέου και με πρότυπο δομές και έθη της χριστιανικής ύστερης αρχαιότητας αστικοποίησης της κοινωνίας που παρατηρείται στα χρόνια της δυναστείας των Κομνηνών.

Την περίοδο αυτή, όπως προκύπτει από τις πηγές, ανανεώθηκε το ενδιαφέρον των κατοίκων των βυζαντινών άστεων για ζητήματα προσωπικής υγιεινής, που είχε παλαιότερα ατονήσει. Ήδη από τον όψιμο 11ο αιώνα η παράδοση των λουτρών είχε αναβιώσει εκτός των αυτοκρατορικών ανακτόρων. Πέρα από την ίδρυση δημόσιων συνοικιακών λουτρών, λουτρών, λου(σ)μάτων ή βαλανείων από την πόλη ή τον επίσκοπο για λόγους κοινωνικής ωφελείας, κατά την περίοδο αυτή αναπτύχθηκε στον λουτρικό τομέα και η ιδιωτική πρωτοβουλία. Λουτρά ανήκαν και σε ιδιώτες, εκ των οποίων κάποια, τα *ιδιωτικά* ή *πριβάτα*, αποτελούσαν εξαρτήματα κατοικιών ευγενών ή πλούσιων αστών και προοριζόνταν για προσωπική χρήση των ιδιοκτητών τους, ενώ άλλα αποτελούσαν ιδιωτικές επιχειρήσεις που νοικιάζονταν για δημόσια χρήση. Την ίδια περίοδο υπήρχαν και *μοναστηριακά λουτρά*, τα οποία, όπως μνημονεύεται σε τυπικά βυζαντινών μονών του 12ου, κυρίως, αιώνα, δεν προοριζόνταν αποκλειστικώς για την αραίη κατά κανόνα λούση των μοναχών: είναι γνωστές περιπτώσεις λουτρών που ανήκαν σε μοναστήρια και αποτελούσαν παραρτήματα ευαγών ιδρυμάτων τους, όπως νοσοκομείων, και άλλα που λειτουργούσαν ως δημόσια με τις μονές να νέμονται των προσόδων τους.

Σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο εντάσσεται η ίδρυση και η λειτουργία του *Βυζαντινού Λουτρού* της Θεσσαλονίκης.

ops, who maintained bathing facilities in their palaces or private residences. It gradually revived in the 11th and especially in the 12th century in the context of the new urbanisation of society, based on structures and customs of Christian Late Antiquity, which took place under the Comnene dynasty.

It is apparent from the sources that during this period Byzantine city-dwellers were taking a renewed interest in matters of personal cleanliness. Already by the late 11th century the tradition of bath houses had been revived, so that baths were no longer confined to imperial palaces. Apart from the establishment, by the city or diocese, of neighbourhood public baths (*loutra*, *loetra*, *lou(s)mata* or *balnea*) as a public amenity, private initiative in the bathing sector also developed during this period. There were privately-owned bath houses, some attached to the residences of the nobility or wealthy citizens for their personal use, some built as business undertakings. There were also monastery baths, which, as stated in the *typika* (formularies) of Byzantine monasteries of the 12th century especially, were not intended exclusively for the – normally rare – use of the monks: there are known cases of baths that were part of a benevolent institution run by the monastery, such as a hospital, or that served as public baths from which the monasteries received the income.

This was the social context in which the *Byzantine Bath* of Thessaloniki was established and operated.

Το Βυζαντινό Λουτρό της Θεσσαλονίκης

Το Βυζαντινό Λουτρό βρίσκεται στην περιοχή Κουλέ Καφέ στις παρυφές του οικισμού της Ανω Πόλης της Θεσσαλονίκης, πλησίον της βυζαντινής κιστέρνας της οδού Ολυμπιάδος και του παλαιολόγειου ναού των Ταξιαρχών.

Την οθωμανική περίοδο το Λουτρό ήταν γνωστό με την επωνυμία Κουλέ Χαμάμ. Φαίνεται δε ότι μετά την εξαφάνιση από τον χάρτη του πύργου (Κουλέ) που έδωσε το όνομά του στην ευρύτερη περιοχή, αποτελούσε το σημαντικότερο τοπόσημο της μουσουλμανικής γειτονίας του, καθώς σε χάρτη των αρχών του 20ού αιώνα σημειώνεται το τέμενος του Κουλέ Χαμάμ και το ομώνυμο περί αυτού μουσουλμανικό νεκροταφείο.

Το βυζαντινό κτίσμα με πολυάριθμες διαχρονικά επεμβάσεις για την προσαρμογή του στις εκάστοτε λειτουργικές ανάγκες αλλά και στις λουτρικές συνήθειες των κοινωνιών διαφορετικών περιόδων λειτουργούσε ως λουτρό έως το 1940.

Λίγους μήνες μετά την άρση της λειτουργίας της λουτρικής εγκατάστασης, το μνημείο πνιγμένο από νεώτερες προσθήκες και επιχώσεις εντοπίστηκε από τον Α. Ξυγγόπουλο, ο οποίος το 1941 μελέτησε την αρχιτεκτονική και αποπειράθηκε τη σχεδιαστική αποκατάσταση του βυζαντινού κτίσματος. Παρά τη δημοσίευση της μελέτης του Α. Ξυγγόπουλου, που ανέδειξε τη σημασία του Βυζαντινού Λουτρού, και την κήρυξή του ως μνημείου με Προεδρικό Διάταγμα το 1952, το οικοπέδο που το περικλείει δεν έτυχε απαλλοτρίωσης με αποτέλεσμα το 1966/7 να εκδοθεί άδεια ανέγερσης δύο πολυκατοικιών που το εγκλωβίζουν στον μεταξύ τους ακάλυπτο.

Το 1972 ανελήφθησαν από την αρχαιολογική υπηρεσία ορισμένες διερευνητικές φύσεως εργασίες. Το μνημείο υποστυλώθηκε μετά τον σεισμό του 1978, ενώ διερευνητικές και “προκαταρκτικές” για τη στερέωση του μνημείου εργασίες επαναλήφθηκαν το 1990. Το 2002 με χρηματοδότηση του Γ’ Κ.Π.Σ έγινε διαμόρφωση

The Byzantine Bath of Thessaloniki

The Byzantine Bath is located in the Koule Kafe district on the edge of Thessaloniki’s Upper Town, near the Byzantine cistern in Olympiados St. and the Palaeologan church of the Archangels.

In the Ottoman period the Bath was known as the Koule Hamam. It seems that after the tower (Koule) for which the area was named had disappeared from the map, the bathhouse was the most important landmark in that Muslim neighbourhood, since an early 20th-century map shows the Koule Hamam Mosque and the Muslim cemetery of the same name around it.

The Byzantine structure operated as a public bath until 1940, having undergone multiple interventions over the centuries to accommodate the bathing customs of different periods.

A few months after the end of its life as a bathing establishment, it was discovered, buried beneath modern additions and embankments, by A. Xyngopoulos, who in 1941 studied the architecture and attempted to reconstruct on paper the original form of the Byzantine building. This study demonstrated the importance of the Byzantine Bath, and although it was published and the building was proclaimed a listed monument by Presidential Decree in 1952, the surrounding land was never expropriated, and in 1966-67 a building permit was granted for the construction of two apartment buildings which press in upon it from either side.

In 1972 certain exploratory operations were carried out by the archaeological service. The monument was shored up after the 1978 earthquake, while exploratory and “preliminary” consolidation operations were repeated in 1990. In 2002 the external area was tidied up with funds from the 3rd CSF. Although the Study for the Restoration and Consolidation of the Byzan-

του περιβάλλοντος χώρου. Παρά την εγκεκριμένη από το 1996 *Μελέτη Αποκατάστασης και Στερέωσης του Βυζαντινού Λουτρού*, το μνημείο παρέμεινε επί χρόνους υποστυλωμένο, προστατευμένο από προσωρινό μεταλλικό στέγαστρο. Τελικώς μετά από επικαιροποίηση και εκ νέου έγκριση της μελέτης το ομότιτλο έργο εντάχθηκε το 2010 στο ΕΣΠΑ 2007-2013 με προϋπολογισμό 460.000 ευρώ.

Παρά τις πολυάριθμες επεμβάσεις που υπέστη κατά τη διάρκεια των έξι και πλέον αιώνων λειτουργίας του –με ιδιαίτερος καταστρεπτικό τον εκσυγχρονισμό των υδροδοτικών υποδομών του στις αρχές του 20ού αιώνα– το μνημείο, εξωτερικών διαστάσεων 17×12,50 μ., διατηρεί την τυπική τριμερή διάταξη των βυζαντινών λουτρών, με ένα προθάλαμο που θα λειτουργούσε ως αποδυτήριο, δύο διμερείς υπόκαυστους χώρους, τον *μέσον οίκον* ή *χλιαροψύχριον* και τον *θερμόν, εσώτατον, ενδότερον θόλον* ή *θερμολουτήριον*, και υδατοδεξαμενή.

Ο προθάλαμος, διαστάσεων 10×2,60 μ., είναι πολλαπλώς επισκευασμένος και στεγάζεται με δύο καμάρες, στο σημείο συνάντησης των οποίων αναπτύσσεται εγκάρσιο φέρων τόξο. Ενιαίος αρχικά, διαιρέθηκε μεταγενέστερα με διαχωριστικό τοίχο από λιθοδομή, σε δύο ανεξάρτητα τμήματα.

Δύο συμμετρικά, μεταγενεστέρως περιορισμένα, θυραία ανοίγματα οδηγούν από το αποδυτήριο στο επίσης επίμηκες χλιαροψύχριον. Ο χλιαρός χώρος, εσωτερικών διαστάσεων 9×3,5 μ., διακρίνεται σε δύο μικρότερα διαμερίσματα που επικοινωνούν με δίβηλο άνοιγμα και στεγάζονται με καμάρες. Δύο τρίβηλα, εισάγουν στον θερμό, ενδότερο οίκο. Ο θερμός οίκος, εσωτερικών διαστάσεων 11×4,50 μ., διαιρείται σε δύο επικοινωνούντες, τετράγωνους σε κάτοψη χώρους, οι οποίοι διευρύνονται κατά τον άξονα Β-Ν με δύο αβαθείς καμαροσκεπείς εξέδρες που προεξέχουν του γενικού περιγράμματος του κτηρίου. Ο νότιος χώρος στεγάζεται με χαμηλό τρούλο που μόνο εξωτερικά εγγράφεται σε οκταγωνικό τύμπανο. Εσωτερικά το ημισφαίριο σχηματίζεται ευθέως επί των *λοφίων*, που αναπτύσσονται στις γωνίες των τεσσάρων φερόντων τόξων, που προβάλλονται εξωτερικά ως καμπύλα αετώματα. Ο βόρειος χώρος στεγάζεται με *μοναστηριακό* σταυροθόλιο. Οι δύο χώροι του θερμού οίκου επικοινωνούν μέσω τριβήλου με υπερυψωμένο τον κεντρικό λοβό. Το τρίβηλο, διαμορφώνεται με κίνες σε δευτερή χρήση που εδράζονται στο επίπεδο των υποκαύστων.

tine Bath had been approved in 1996, the monument remained shored up for years, protected by a temporary metal roof. Finally, in 2010, after the study had been up-dated and re-approved, the project was included in the NSRF 2007-2013 programme with a budget of 460,000 euros.

Despite the interventions of more than six hundred years, the most catastrophic being the modernisation of its water supply system early in the 20th century, the 17×2.50 metre monument retains the three-part arrangement typical of Byzantine baths, with an antechamber which served as a changing room, two double rooms heated by hypocaust – the warm room (the *tepidarium*, *meson oikon* ('middle room'), or *chliaropsychrion*), and the hot room (the *caldarium*, *esoteron/endoteron tholon* ('inner vault') or *thermolouterion*) – and a water reservoir.

The antechamber (10×2.60m), which has undergone multiple repairs, is covered by two barrel vaults, with a transverse bearing arch where they meet. Initially a single space, it was later divided into two independent parts by means of a stone partition wall.

Two symmetrical doorways, later reduced in size, lead from this *apodyterium* into the rectangular *tepidarium*. This area, measuring 9×3.5m overall, is divided into two smaller apartments which communicate via a double archway and are covered by barrel vaults. Two triple archways (*tribela*) lead into the innermost room, which is the *caldarium*. This space (11×4.50m) is divided into two communicating square chambers which widen on the north-south axis into a pair of shallow, vaulted exedras projecting beyond the general outline of the building. The south chamber is covered by a low dome that only on the outside is inscribed in an octagonal drum; on the inside it rises directly from the *pendentives* formed at the corners of the four supporting arches, which project from the exterior as curved gables. The north chamber is covered by a soaring *monastic* groin vault. The two chambers of the *caldarium* communicate via a *tribelon*, its centre section taller than the flanking ones; the columns forming this arcade are spolia, and their bases are on the level of the hypocaust.

Εικ. 2. Άποψη από N (1973).

Fig. 2. View from S (1973).

Εικ. 3. Άποψη από ΝΑ (1973).

Fig. 3. View from SE (1973).

Εικ. 4. Γενική
άποψη από ΝΑ
(1973).

Fig. 4. General
view from SE
(1973).

Εικ. 5. Γενική άποψη από ΝΑ (1973).

Fig. 5. General view from SE (1973).

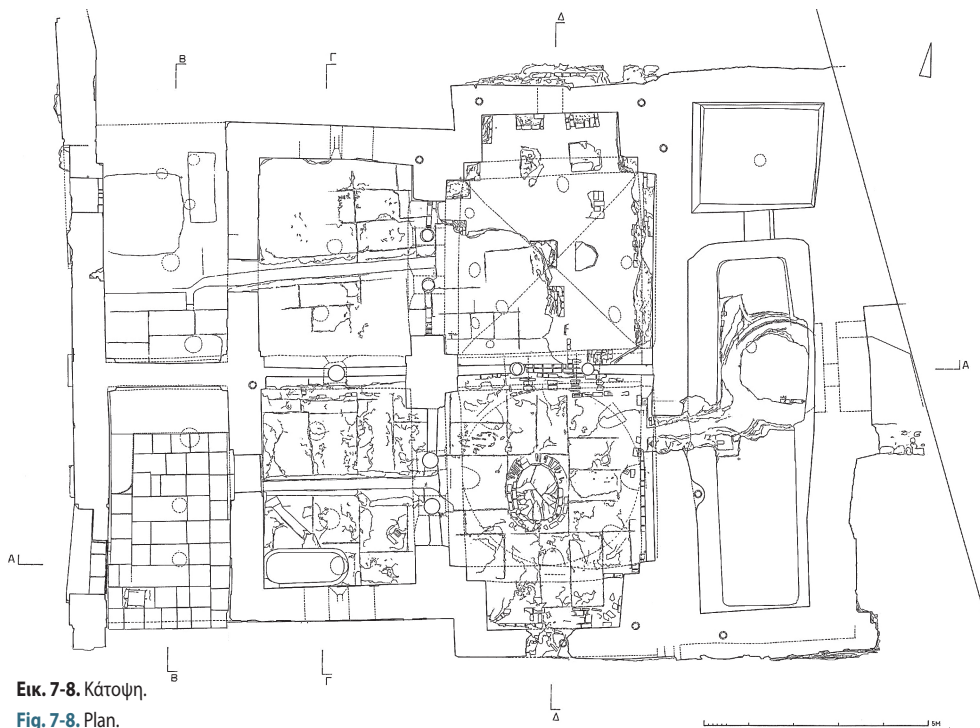

Εικ. 6. Άποψη
από Ν (1980).

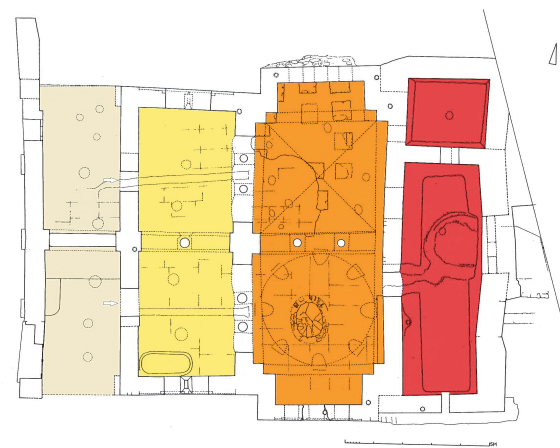
Fig. 6. View
from S (1980).

Αρχικά στους εξωτερικούς τοίχους του κτηρίου ανοίγονταν μεγάλα υψίκορμα παράθυρα με υπερυψωμένους λοβούς –δίλοβα στον χλιαρό και τρίλοβα στον θερμό χώρο– η ποδιά των οποίων ταυτίζεται με το άνω όριο της πλίνθινης ζώνης που περιτρέχει τις τοιχοποιίες του βυζαντινού πυρήνα του μνημείου. Οκτώ μονόλοβα παραθύρα ανοίγονταν στον τρούλο: εξωτερικά εγγράφονται στο τύμπανο ενώ εσωτερικά διεισδύουν στην τοιχοποιία του ημισφαιρίου. Παρατηρείται μια γενική τάση για σταδιακή μείωση του φυσικού φωτισμού του κτηρίου, και κατ’ επέκταση της βελτίωσης της μόνωσής του. Αρχικώς τα παρά-

Initially the outer walls of the building were pierced by large windows with tall, soaring lights – double in the *tepidarium* and triple in the *caldarium* – whose sills correspond to the upper edge of the brickwork zone running around the masonry of the monument’s Byzantine core. Eight single-light windows pierce the dome: on the outside, they are inscribed within the drum while on the inside they penetrate into the masonry of the hemisphere. A general trend towards gradual reduction of the natural lighting of the building, which had the effect of improving

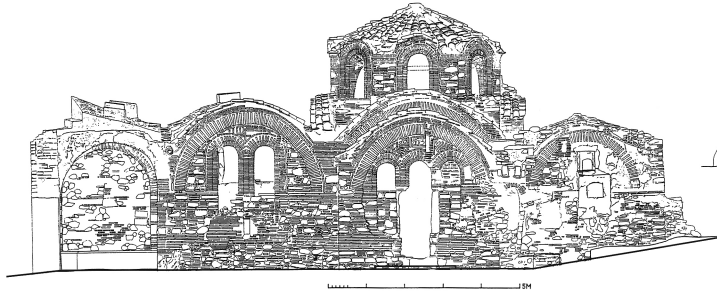

Εικ. 7-8. Κάτοψη.
Fig. 7-8. Plan.

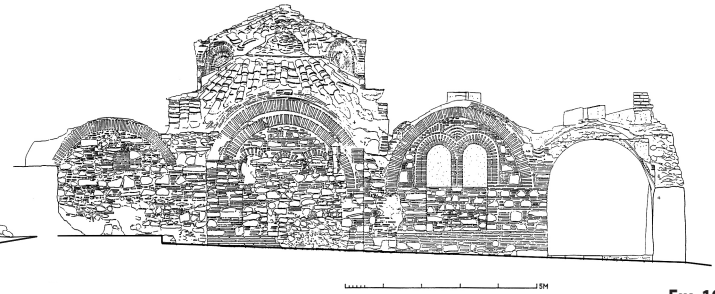

Προθάλαμος - αποδυτήριο Antechamber - apodyterium	Θερμός χώρος (θερμολουτήριο) Hot room (caldarium)
Χλιαρός χώρος (χλιαροψύχριον) Warm room (tepidarium)	Δεξαμενή νερού και εστία Water reservoir and hearth

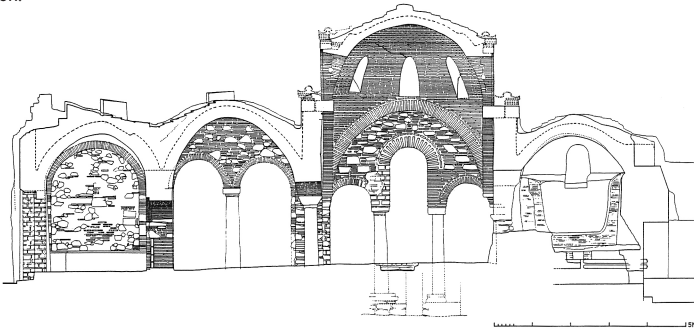

Εικ. 9. Νότια όψη.
Fig. 9. South elevation.

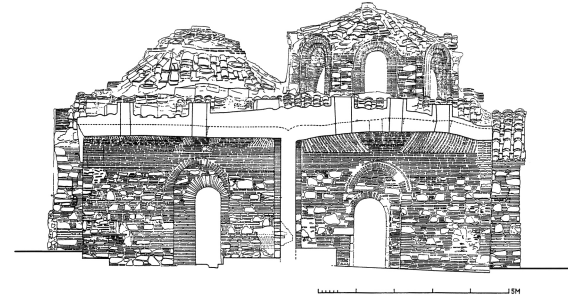

Εικ. 10. Βόρεια όψη.
Fig. 10. North elevation.

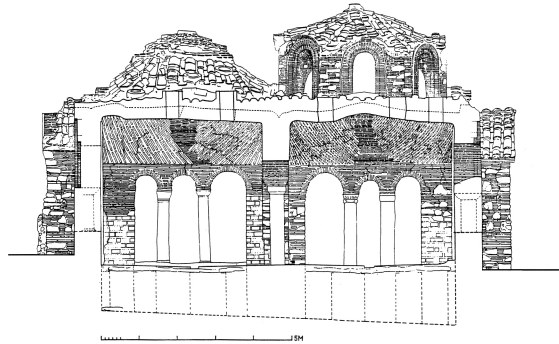
Εικ. 11.
Τομή κατά
μήκος (Α-Α).
Fig. 11.
Longitudinal
Section (A-A).

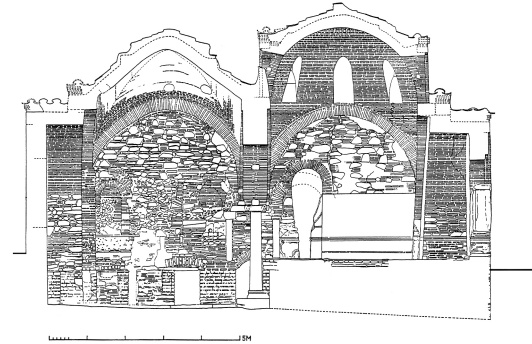
Εικ. 12. Τομή
κατά πλάτος στον
προθάλαμο (Β-Β).
Fig. 12. Cross section
in the antechamber
(B-B).

Εικ. 13. Τομή
κατά πλάτος
στον χλιαρό χώρο
(Γ-Γ).
Fig. 13. Cross section
in the warm room
(Γ-Γ).

Εικ. 14. Τομή
κατά πλάτος
στον θερμό χώρο
(Δ-Δ).
Fig. 14. Cross section
in the hot room
(Δ-Δ).

θυρα φράχθηκαν ως τη γένεση των τόξων τους με επιμελημένη δόμηση. Μεταγενέστερα ακολούθησε φραγή του εναπομείναντος ανοίγματος με μικρού πάχους τοιχάρια, κατά τρόπον ώστε να διαμορφώνονται εσωτερικά κόγχες. Σταδιακά μειώθηκαν και οι διαστάσεις των μονόλοβων παραθύρων του τρούλου. Μετά την οριστική σφράγιση των παραθύρων φαίνεται ότι ανοίχτηκαν τόσο στις καμάρες του αποδυτηρίου και του χλιαρού χώρου, όσο και στο σταυροθόλιο του βόρειου θερμού χώρου φωτιστικές θυρίδες διαφόρων διαστάσεων, αντίστοιχες με αυτές των οθωμανικών λουτρών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ίχνη τοξωτών φραγμένων ανοιγμάτων στον ανατολικό τοίχο του θερμού οίκου, που αποτελεί μεσοτοιχία με τη δεξαμενή. Στο τμήμα που αντιστοιχεί στο νότιο θερμό χώρο διατηρείται μεταγενέστερο υψηλότερο άνοιγμα επικοινωνίας με τη δεξαμενή. Στο κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας ανοίγονται δύοδοι που ανήκουν σε διάφορες φάσεις του μνημείου και εξυπηρετούσαν την έλκυση του θερμού αέρα από την εστία στα υπόκαυστα, η σωζόμενη δομή των οποίων με νεωτερικά τούβλα οφείλεται στην τελευταία γενική επισκευή του λουτρού.

Η υδατοδεξαμενή που εκτείνεται σε όλο το πλάτος του μνημείου φέρει δύο, μη σύγχρονες μεταξύ τους, επεκτάσεις, και αποτελεί πιθανώς προσθήκη στο κτήριο. Η βόρεια επέκταση αποτελεί χωριστή δεξαμενή, ενώ το κεντρικό τμήμα της δεξαμενής με τη νότια προσθήκη σχηματίζουν ενιαίο χώρο. Στο κέντρο του δαπέδου της εντοπίζεται κυκλικό άνοιγμα που προοριζόταν πιθανώς για τον χαλκούν λέβητα, το καλούμενο χαλκίον για τον βρασμό του νερού.

Η εστία που αναπτυσσόταν κάτω από τη δεξαμενή τροφοδοτούνταν από τα ανατολικά, θέρμαινε το νερό και παρήγε αφενός ατμούς που εισέρχονταν από τα υπερδαπέδια ανοίγματα στον θερμό οίκον και αφετέρου θερμό αέρα που διχετευόταν από τις υποδαπέδιες διόδους στα υπόκαυστα και θέρμαινε τα δάπεδα. Ο καπνός απέληγαν στην ατμόσφαιρα μέσω κατακόρυφων καπναγωγών που διέρχονταν από τους τοίχους και εξέρχονταν στη στέγηση.

Το μνημείο που, βάσει αρχιτεκτονικών, τυπολογικών και μορφολογικών, στοιχείων και δομικών χαρακτηριστικών, δύναται να χρονολογηθεί στα βυζαντινά χρόνια –στο β' μισό του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα–, αποτελεί το μεγαλύτερο

the insulation, is apparent. Initially the windows were carefully bricked up as far as the springing line of their arches. Later, shallow walls were built over the remaining openings, creating recesses on the inner side. Gradually the size of the single-light windows in the dome was also reduced. After the final condemnation of the windows, it appears that skylights of varying dimensions were opened in the barrel vaults of the *apodyterium* and the *caldarium* and the groin vault of the north *caldarium*, similar to those found in Ottoman baths.

One particularly interesting feature of the structure is the evidence of bricked-up arched openings in the east wall of the *caldarium*, which separates it from the reservoir. In the area corresponding to the south chamber there is a later, taller, opening into the reservoir area. Piercing the lower part of the masonry are passageways belonging to different phases of the monument, which served as flues drawing the hot air from the furnace into the hypocausts, the surviving structure of which in newer brick is part of the most recent general repairs carried out to the building.

The water reservoir, which extends across the full width of the monument, was extended twice, at different times, and was probably an addition to the original building. The north extension forms a separate reservoir, while the central part forms a single unit with the south extension. In the centre of its floor there is a circular opening that was probably intended to accommodate the *chalkion*, the copper cauldron for boiling water.

The furnace beneath the water reservoir was fed from the east side; besides heating the water it produced steam, which entered the *caldarium* through the above-floor vents, and hot air, which was channelled through the sub-floor passages to heat the floors. The smoke was vented through vertical flues in the walls feeding in the roof.

Based on architectural, typological and morphological elements and structural characteristics, the monument is clearly Byzantine and

και πληρέστερα σωζόμενο βυζαντινό λουτρό από τα λιγοστά που διατηρήθηκαν στον Ελλαδικό χώρο, και το μοναδικό που διασώθηκε από τα πλείστα μεσαιωνικά λουτρά της Θεσσαλονίκης που μνημόνευσε ο Νικηφόρος Χούμνος τον 14ο αιώνα.

Η απουσία γραπτών πηγών για το υπό εξέταση λουτρό και την περιοχή του δεν επιτρέπει την ασφαλή ένταξη του μνημείου στο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, η ίδρυσή του εντάσσεται ωστόσο στη γενικότερη αναβίωση της λουτρικής παράδοσης της Κομνηνείας κοινωνίας. Από τις λουτρικές εγκαταστάσεις που ιδρύθηκαν σ' αυτό το γενικό κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, πέραν του λουτρού της Θεσσαλονίκης, διατηρήθηκαν πέντε συνοικιακά λουτρά, δύο στην Κόρινθο, και από ένα στη Σπάρτη, την Παραμυθιά και το κάστρο των Ιωαννίνων, και δυο μοναστηριακά, της Καισαριανής και της Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοσάλεσι. Σε αυτά προστίθενται τρία βυζαντινά λουτρά στην περιοχή της Επισκοπής Ιεράπετρας Κρήτης, τα οποία μετατράπηκαν μεταγενέστερα σε ναούς.

Το λουτρό της Θεσσαλονίκης εγγράφεται λόγω του μεγέθους του στα δημόσια, συνοικιακά. Ωστόσο, λόγω της θέσης του σε μια περιοχή της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, στην οποία κατά κανόνα αναπτύχθηκαν αστικά μοναστήρια, αξίζει να διερευνηθεί αν το λουτρό ανήκει στον αστικό χώρο μια βυζαντινής συνοικίας ή εντάσσεται σε κάποιο μοναστικό συγκρότημα.

Τα περισσότερα από τα βυζαντινά λουτρά που διατηρήθηκαν, έχουν, όπως και αυτό της Θεσσαλονίκης, απλή κάτοψη με τους χώρους διαφορετικής θερμοκρασίας σε γραμμική παράταξη. Οι αίθουσες καλύπτονταν με θόλους και παρέμεναν υποφωτισμένοι: το φυσικό φως εισερχόταν μέσω μικρών μονόλοβων φωτιστικών θυρίδων που ανοίγονταν στα υψηλότερα μέρη των τοίχων ή στον τρούλο του θερμού, καθώς για λόγους μόνωσης αποφεύγονταν τα παράθυρα στους περιμετρικούς τοίχους. Με εξαίρεση τον λουτρώνα της Θεσσαλονίκης, που αρχικά διέθετε μεγάλα παράθυρα, που σταδιακά σφραγίστηκαν, στα υπόλοιπα γνωστά βυζαντινά λουτρά δεν τεκμηριώνονται παράθυρα στις περιμετρικές τοιχοποιίες. Από τους σωζόμενους τρούλους, αυτός του λουτρού της Καισαριανής φέρει ισάριθμα με το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης παράθυρα, ενώ οι τρούλοι των λουτρών στην περιοχή της Ιεράπετρας ήταν τυφλοί.

can be dated to the second half of the 12th or the early decades of the 13th century; it is also the largest and best preserved of the few surviving Byzantine baths in Greece, and the sole survivor of the many medieval baths in Thessaloniki mentioned by Nicephorus Choumnus in the 14th century.

While the lack of written sources for this bath and its environs makes it impossible to position the monument with any assurance in the socio-economic context of Byzantine Thessaloniki, it is certainly associated with the general revival of the tradition of bathing in Comnenian society. Of the baths built in this general socio-economic context, there survive another five neighbourhood establishments, two in Corinth, and one in each of Sparta, Paramythia and the castle of Ioannina, and two monastery baths, in Kaisariani and at Zoodocho Pigi in Dervenosalesi. To these may be added three Byzantine baths in the area of Episkopi Ierapetras in Crete, which were later converted into churches.

Given its size, the bath in Thessaloniki was probably a local public establishment; given its location, however, in a part of Byzantine Thessaloniki known as a district of monasteries, it is worth investigating whether it belonged to the urban space of a Byzantine neighbourhood or was part of some monastic complex.

Most of the surviving Byzantine baths have, like this one, a simple ground plan with a linear arrangement of the different thermal areas. The rooms are vaulted and dimly lit, the natural light entering through small single skylights placed high on the walls or in the dome of the *caldarium*, since for reasons of insulation windows in the circumference walls were avoided. Unlike the bath in Thessaloniki, which initially had large windows that were gradually bricked up, there is no evidence of windows in the circumferential masonry of the other known Byzantine baths. Of the surviving domes, the one in Kaisariani has the same number of windows as that in Thessaloniki; the domes of the baths in Ierapetra were blind.

Εικ. 15. Άποψη του μνημείου πριν τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.
Fig. 15. View of the monument before the restoration – consolidation project.

Εικ. 17. Άποψη του μνημείου πριν τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.
Fig. 17. View of the monument before the restoration – consolidation project.

Εικ. 16. Άποψη του μνημείου πριν τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.
Fig. 16. View of the monument before the restoration – consolidation project.

Εικ. 18. Το δίλοβο παράθυρο του χλιαρού χώρου πριν τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.
Fig. 18. The two-light window of the warm room before the restoration - consolidation project.

Αποκατάσταση - Στερέωση του Μνημείου

Παθολογία

Το μνημείο παρουσίαζε εκτεταμένη παθολογία με προβλήματα που οφείλονταν τόσο σε φυσικούς όσο και ανθρωπογενείς παράγοντες. Τα κύρια αίτια της παθολογίας του ήταν: α) η γήρανση και η φθορά των υλικών από την επίδραση φυσικών και περιβαλλοντικών παραγόντων, β) οι μεταβολές που επέφεραν οι διάφορες ιστορικές κατασκευαστικές φάσεις, γ) οι καταστροφικές για τη συνοχή της δομής του μνημείου επεμβάσεις που υπέστη σε νεώτερους χρόνους για την προσαρμογή του στις σύγχρονες λειτουργικές ανάγκες, και δ) η εγκατάλειψη του μνημείου για μεγάλο διάστημα με αποτέλεσμα την ανάπτυξη φυτικών οργανισμών στη δομή του.

Ο σεισμός του 1978 κατέδειξε τα διαχρονικά προβλήματα του μνημείου, επιδείνωσε την κατάσταση και προξένησε νέες εκτεταμένες σοβαρές βλάβες.

Συνοπτικά τα κυριότερα προβλήματα ήταν: α) οι ρηγματώσεις κυρίως στη θολοδομία και σε τμήματα της ανωδομής, β) η αποδιοργάνωση και η έλλειψη συνοχής σε τμήματα της τοιχοποιίας, γ) τοπικές καταρρεύσεις τμημάτων της τοιχοποιίας, δ) η αποκόλληση τυμπάνων από τα υπερκείμενα φέροντα τόξα, ε) η κατεστραμμένη κεράμωση, στ) τα αλλοιωμένα οδοντωτά γείσα, ζ) η κατεστραμμένη πλίνθινη ζώνη που αναπτύσσεται περιμετρικά στο μνημείο, και η) η σε μεγάλη έκταση αποσάθρωση των κονιαμάτων δόμησης σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βάθος.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στα μεγάλα κενά που δημιουργήθηκαν από αφαίρεση του υλικού της δομής και εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια των στερεωτικών εργασιών σε διάφορα σημεία στον πυρήνα των τοιχοποιιών του μνημείου. Τα κενά αυτά που διατάρασαν και κατέστρεψαν τη συνοχή και τη φέρουσα ικανότητα των τοιχοποιιών, δημιουργήθηκαν για την κατά καιρούς προσαρμογή του λουτρού στις λειτουργικές του ανάγκες, όπως ο καθαρισμός και η αντικατάσταση καπναγωγών και σωληνώσεων νερού. Οι καθ' ύψος διανοίξεις σχετιζόνταν με κα-

Restoration - Consolidation of the Monument

Pathology

The monument presented extensive pathology with problems stemming from both natural and anthropogenic factors. The main causes of its pathology were: a) natural and environmental factors causing wear and tear on the construction materials, b) changes brought about by the different construction phases, c) the structurally disastrous interventions made to the monument in modern times to adapt the building to contemporary functional requirements, and d) the abandonment of the monument for a long period of time, allowing the structure to be attacked by the growth of vegetal organisms.

The 1978 earthquake demonstrated the perennial problems afflicting the monument, worsened its condition and caused further serious extensive damage.

In brief, the chief problems were: a) cracked masonry in the vault and parts of the superstructure, b) disintegrated and crumbling masonry, c) local areas where the masonry had collapsed, d) drums detached from their bearing arches, e) destruction of the roof tiling, f) deterioration of the dentil cornices, g) serious damage to the band of brickwork encircling the monument, and h) extensively decayed mortar, to a greater or lesser depth.

Particular mention must be made of the holes created by the removal of structural material, which were revealed during the course of consolidation operations at various points on the core masonry. These holes, which disturbed and destroyed its cohesion and bearing capacity, were worked for purposes relating to adapting the bath to new functional requirements, such as the cleaning and replacement of chimney flues and water pipes. The vertical destructions were connected with the chimney

πναγωγούς που αρχίζουν από τη στάθμη των υποκαύστων και φτάνουν ως τη στέγαση, ενώ οι οριζόντιες διανοίξεις εμφανίζονταν στο ύψος της πλίνθινης ζώνης και προέκυψαν από την τοποθέτηση σύγχρονων σωληνώσεων νερού.

Αρχές της επέμβασης στο μνημείο

Η προσέγγιση της αποκατάστασης του μνημείου βασίζεται στην αξιολόγηση όλων των στοιχείων που αντλούνται από τη λεπτομερή διερεύνηση και τεκμηρίωσή του. Βάσει της αναλυτικής τεκμηρίωσης, επιχειρείται ο εντοπισμός και η αξιολόγηση όλων των αισθητικών και ιστορικών αξιών και χαρακτηριστικών του μνημείου σε όλες τις οικοδομικές και κατ' επέκταση ιστορικές φάσεις. Η επεξεργασία των στοιχείων που το ίδιο το μνημείο προσφέρει αποτελεί τη μόνη διέξοδο για μία ευαίσθητη ως προς τη διατήρηση της αυθεντικότητας του κτηρίου προσέγγιση.

Όπου η πολλαπλότητα των διαφόρων κατασκευαστικών ή επισκευαστικών και κατά συνέπεια ιστορικών φάσεων έχει αφήσει στοιχεία αυτά συντηρούνται και αναδεικνύονται χωρίς να χαθούν ίχνη, κατασκευαστικά στοιχεία ή μορφολογικά χαρακτηριστικά που ανάγονται σε διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις. Απομακρύνονται μόνο νεώτερες κατασκευές και επεμβάσεις που δεν είναι ιστορικής σημασίας.

Οι επεμβάσεις φέρουν τη σφραγίδα της εποχής μας και είναι αναγνωρίσιμες χωρίς να διασπάται η αισθητική ενότητα.

Ανακτήσεις γίνονται σε μικρή κλίμακα, όταν θεωρούνται απαραίτητες, μόνο εφόσον υπάρχουν σαφή στοιχεία, και ενσωματώνονται αρμονικά στις τοιχοποιίες. Αποκατάσταση της συνοχής της δομής γίνεται όπου αυτό επιβάλλεται για λόγους στατικής επάρκειας του μνημείου.

Οι επεμβάσεις γίνονται με παραδοσιακές τεχνικές και δομικά υλικά, η μορφή και η σύσταση των οποίων έχει προκύψει από μελέτη των αυθεντικών υλικών δομής του μνημείου. Σε περιπτώσεις που οι παραδοσιακές μέθοδοι δεν επαρκούν, εφαρμόζονται σύγχρονες τεχνικές που η αποτελεσματικότητά τους έχει αποδειχθεί από προηγούμενη εμπειρία, χωρίς υπερβολικές ενισχύσεις που θα έφεραν τραυματισμούς του φορέα και παρενέργειες στη συνεργασία των δομικών μερών του.

flues, which began at the level of the hypocausts and rose to the roof, while the horizontal ones appear at the level of the brickwork zone and were created for the installation of modern water pipes.

Principles of the intervention

The restoration of the monument was approached based on an assessment of all the elements yielded by a detailed study and thorough documentation. Analytical documentation supported an attempt to identify and evaluate all the aesthetic and historical values and characteristics of the monument at every construction, and by extension historic, phase of its existence. Processing the data that the monument itself provides is the only path to an approach that is sensitive to preserving the authenticity of the building.

Where the multiplicity of different construction or repair – and consequently historic – phases has left evidence, this is retained and presented, so as to lose no physical trace, structural element or morphological characteristic from the several construction phases. Only modern constructions and interventions, of no historic interest, have been removed.

The interventions bear the stamp of our time, and are identifiable without detracting from the aesthetic unity of the monument.

Any reconstruction is small-scale, done only where deemed essential and only when there was clear evidence to work with, and is integrated harmoniously into the masonry. Where structural cohesion has been restored, this was done for reasons of static sufficiency.

The interventions were performed using traditional techniques and building materials, the form and composition of which were determined by studying the original building materials used in the monument. In cases where the traditional methods were inadequate, the modern techniques applied had all been proved by experience to be effective, without exaggerated reinforcement that would inflict damage on the bearing structure and disturb the synergy of its structural parts.

Εικ. 19. Η θολωτή ανωδομή του μνημείου πριν τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 19. The vaulted upper-structure of the monument before the restoration - consolidation project.

Εικ. 21. Εσωτερική άποψη του μνημείου πριν τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 21. View of the interior before the restoration - consolidation project.

Εικ. 20. Ο τρούλος του θερμού χώρου πριν τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 20. The dome of the warm room before the restoration - consolidation project.

Εικ. 22. Τμήμα του ανατολικού τοίχου του νότιου θερμού χώρου στο επίπεδο των υποκαύστων πριν τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 22. Part of the east wall of the north warm room at the level of the hypocausts before the restoration - consolidation project.

Εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης

Οι επεμβάσεις που ξεκίνησαν το Νοέμβριο του 2010 και ολοκληρώθηκαν το Δεκέμβριο του 2014 στο πλαίσιο του ομώνυμου, ενταγμένου στο ΕΣΠΑ 2007-2013, έργου είχαν ως στόχο την αποκατάσταση των βλαβών, των φθορών, καθώς και την στερέωση και ενίσχυση του φορέα, ώστε το κλειστό για δεκαετίες μνημείο να καταστεί επισκέψιμο.

Στην πλινθόκτιστη θολοδομία του οικοδομήματος, στα σφαιρικά τρίγωνα, στα πλίνθινα φέροντα διπλά τόξα και στις καμάρες τους, στα πλίνθινα τόξα των θυρών, των δίλοβων και τρίλοβων ανοιγμάτων των παραθύρων και των διαχωριστικών τοιχοποιιών πραγματοποιήθηκαν εργασίες αφαίρεσης μόνον του αποσπασμένου κονιάματος δόμησης και πλήρωση των αρμών με βαθύ αρμολόγημα, συμπληρώσεις αποσπασμένων πλίνθων, τοπικές ανακτίσεις κατεστραμμένων τμημάτων, αποκατάσταση των ρηγματώσεων και ενέματα, όπου απαιτούνταν.

Στις δομημένες με λίθους και πλίνθους τοιχοποιίες πραγματοποιήθηκαν εργασίες αντικατάστασης μόνον του αποσπασμένου συνδετικού υλικού με βαθύ αρμολόγημα, σποραδικές συμπληρώσεις λίθων και πλίνθων, αποκατάσταση των ρηγματώσεων, ανακτίσεις των κατεστραμμένων ή αποδιοργανωμένων τμημάτων και ενέματα όπου απαιτούνταν. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε ώστε να μην εξαλειφθούν τα ίχνη των διαφόρων κατασκευαστικών ή επισκευαστικών φάσεων. Απομακρύνθηκαν μόνον πρόχειρης κατασκευής “μπλαστρώματα” της νεώτερης εποχής.

Τα μεγάλα κενά στον πυρήνα των τοιχοποιιών του μνημείου στις θέσεις διάνοιξης των κατακόρυφων καπναγωγών αποτέλεσαν μια ιδιαίτερος χρονοβόρα διαδικασία επέμβασης, καθώς απαιτήθηκε: α) προσεκτικός καθαρισμός και απομάκρυνση μεγάλων ποσοτήτων αιθάλης, πεσμένων πλίνθων, λίθων και αποσπασμένων κονιαμάτων, β) ιδιαίτερος προσεκτική αντιστήριξη των αποδιοργανωμένων αυτών τμημάτων της τοιχοποιίας και της υπερκείμενης θολοδομίας, γ) μετακίνηση των θέσεων των αντιστηρίξεων κατά την εξέλιξη των εργασιών, δ) εξυγίανση της αποδιοργανωμένης παρακείμενης περιοχής και ε) επιμελής ανάκτηση ώστε να αποκατασταθεί η συνοχή και η φέρουσα ικανότητα της τοιχοποιίας. Κατά τη διάρκεια αυτών των εργασιών δόθηκε μέριμνα στην αποκατάσταση του εξαερισμού του χώρου

Consolidation and restoration operations

The interventions, which began in November 2010 and were completed in December 2014 in the framework of the project included in the NSRF 2007-2013 programme, were designed to make good the damage and stabilise and strengthen the bearing structure so that, after being closed for decades, the monument could at last be opened to the public.

In the brickwork vaults, the pendentives, the brickwork double supporting arches and vaults, the brickwork arches of the doorways, the double- and triple-lights of the windows and the partition walls, decayed mortar only was removed and the joints repointed in depth, badly worn bricks were repaired, local patching was done where necessary, and cracks were filled and repaired, using injections where required.

In the case of the mixed masonry, decayed mortar only was removed and the joints repointed in depth, some stones and bricks were repaired, cracks were filled, missing or crumbling sections were rebuilt where essential, and injections were made where required. Particular care was taken not to erase the traces of the different construction or repair phases. Only modern “plastering over” work was removed.

The large empty spaces created in the core of the masonry for the chimney flues necessitated a particularly time-consuming intervention procedure, which involved: a) careful clearing and removal of large quantities of soot, fallen brick, stone and disintegrated mortar, b) particularly careful shoring of these disintegrated areas of masonry and the vaulting above, c) moving the shoring as the work progressed, d) repairing the damaged adjacent areas and e) careful rebuilding to restore the cohesion and bearing capacity of the masonry. Throughout the progress of this work care was taken to restore the ventilation of the hypocaust area by activating some air ducts for the better maintenance of

Εικ. 23. Καθ' ύψος διαμπερής καταστροφή της τοιχοποιίας που άρχιζε από τη στάθμη των υποκαύστων και έφτανε ως το επίπεδο των στεγών.

Fig. 23. Vertical destruction of the masonry, which began at the level of the hypocausts and rose to the roof.

Εικ. 24-26. Εργασίες στερέωσης.

Fig. 24-26. Consolidation works.

των υποκαύστων μέσω της δραστηριοποίησης κάποιων αεραγωγών για την καλή διατήρηση του χώρου και μετά τη λήξη των εργασιών.

Για τα οριζόντια κενά που διανοίχθηκαν στη θέση της πλίνθινης ζώνης με σκοπό τη διέλευση των σύγχρονων σωληνώσεων ύδρευσης, απαιτήθηκε η ανάκτηση μεγάλου τμήματος της πλίνθινης ζώνης σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό ανάλογα με την έκταση της καταστροφής.

Ανακτήσεις ολόκληρων κατεστραμμένων τμημάτων στη βάση της διαχωριστικής –μεταξύ του θερμού χώρου και της δεξαμενής– τοιχοποιίας απαιτήθηκαν για τη δομική αποκατάσταση και τη στατική επάρκεια του μνημείου. Η συγκεκριμένη τοιχοποιία, λόγω των διαφόρων διανοίξεων και των κακότεχνων επεμβάσεων που υπέστη κατά καιρούς για τη δημιουργία διόδων διέλευσης του θερμού αέρα προς τα υπόκαυστα, παρουσίαζε εντυπωσιακά μικρή επιφάνεια έδρασης, γεγονός που κατά το παρελθόν προκάλεσε και την κατάρρευση υπερκείμενου τμήματος. Αποκαταστάθηκε η κεντρική τοξωτή διάδοδος που είναι και η παλαιότερη εκ των σωζόμενων.

Αποκαταστάθηκαν όσοι από τους πεσσίσκους των υποκαύστων εντοπίστηκαν κατεστραμμένοι, καθώς και η φέρουσα δομή του υπερκείμενου δαπέδου από λίθινες πλάκες. Στη συνέχεια επανατοποθετήθηκαν οι σωζόμενες μαρμάρινες πλάκες του δαπέδου και ακολούθησε συμπλήρωσή του με νέες μαρμάρινες πλάκες.

Στην ανωδομή πραγματοποιήθηκαν: α) αποκατάσταση των πλίνθινων οδοντωτών γείσων, βάσει των σωζόμενων, β) εργασίες εξομάλυνσης των επιφανειών της στέγασης και διαμόρφωσης των κλίσεων απορροής των ομβρίων υδάτων και γ) αποκατάσταση της κεράμωσης με χειροποίητα κεραμίδια, τοποθετημένα κολυμβητά.

Για την ενίσχυση του μνημείου τοποθετήθηκαν ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα στα τρίβηλα του κεντρικού χώρου και στις καμάρες του προθαλάμου και της δεξαμενής. Επίσης, τοποθετήθηκαν μεταλλικά πλαίσια ενίσχυσης στα σημεία των εκλιπόντων τοιχοποιιών του προθαλάμου.

Στα ανοίγματα του τρούλου και στις φωτιστικές οπές της στέγασης τοποθετήθηκαν νέα μεταλλικά διαφράγματα με υαλοστάσια ασφαλείας. Στα θυραία ανοίγματα του μνημείου τοποθετήθηκαν νέα μεταλλικά θυρώματα.

Οι επεμβάσεις στο σύνολό τους έγιναν βάσει των προδιαγραφών της εγκεκριμένης μελέτης με συμβατά υλικά και εγκεκριμένης σύστασης παραδοσιακά

the site once the work was complete.

The horizontal openings in the brickwork zone created to permit the installation of modern water pipes made it necessary to rebuild a large part of the brickwork, the depth of the intervention depending on the extent of the damage.

Whole areas of masonry at the base of the dividing wall between the *caldarium* and the water reservoir had to be rebuilt to achieve the structural restoration and static sufficiency of the monument. Due to the various openings and the clumsy interventions carried out from time to time to create hot air vents, this masonry presented an astonishingly small footing, which in the past had caused some of the wall above to collapse. The central archway, which is the oldest of those surviving, was restored.

Any piers in the hypocaust that had been destroyed were repaired, as was the bearing structure of the floor above, made of stone slabs. The surviving marble paving stones were then relaid, and the gaps filled with new marble paving stones.

The work on the superstructure included: a) restoring the brickwork dentil cornices, based on surviving material, b) levelling the roofline and creating the proper pitch to assure runoff, and c) retiling the roof with hand-crafted tiles set in mortar.

To reinforce the monument, stainless steel tie-bars were placed in the triple archway of the main room and in the vaults of the antechamber and the reservoir. Metal support frames were also installed at points in the antechamber where masonry was missing.

New metal frames with safety glass were fitted to the windows in the dome and the skylights in the roof. New metal frames were also fitted to the doorways.

The interventions as a whole were carried out according to the specifications in the approved study, with compatible materials and mortars of approved composition. In every case the new bricks are of the same

Εικ. 27. Αποψη του μνημείου από ΝΑ μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 27. View from SE after the restoration - consolidation project.

κονιάματα. Οι διαστάσεις και ιδιαίτερως το πάχος των νέων πλίνθων συμφωνεί πάντα με αυτές των προς αντικατάσταση.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης του βυζαντινού λουτρού, 75 χρόνια μετά την παύση της λειτουργίας του, αποδίδεται στην πόλη της Θεσσαλονίκης και τους επισκέπτες της ένα σημαντικό κοσμικό μνημείο, εγγεγραμμένο στον κατάλογο μνημείων παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO.

size as those they were replacing, with particular attention paid to matching their thickness.

With the completion of this consolidation and restoration work, the Byzantine bath is returning to the city of Thessaloniki and its visitors, 75 years after suspending its operation, as an important secular monument, with a place in the UNESCO World Cultural Heritage list.

Φανή Ρεβυθιάδου
Αρχιτέκτων-Αναστηλωτής

Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης
Αρχαιολόγος

Fani Revithiadou
Architect-Restorer

Konstantinos T. Raptis
Archaeologist

Εικ. 28. Αποψη των στεγών μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.
Fig. 28. View of the roof after the restoration - consolidation project.

Εικ. 29. Η νότια όψη μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 29. The S façade after the restoration - consolidation project.

Εικ. 30. Το ανατολικό τμήμα της νότιας όψης μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 30. The east part of the S façade after the restoration - consolidation project.

Εικ. 31. Η βόρεια όψη μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 31. The N façade after the restoration - consolidation project.

α-α

β-β

γ-γ

Εικ. 32. Τα δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα της νότιας (α-β) και της βόρειας (γ) όψης μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.
Fig. 32. The two- and three-light windows of the S (a-b) and the N (c) façade after the restoration - consolidation project.

Εικ. 33-34. Εσωτερική άποψη του χλιαρού χώρου (*χλιαροψύχριον*) μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.
Fig. 33-34. Interior view of the warm room (*tepidarium*) after the restoration - consolidation project.

Εικ. 35. Εσωτερική άποψη του χλιαρού χώρου (χλιαροψύχριον) μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 35. Interior view of the warm room (*tepidarium*) after the restoration - consolidation project.

Εικ. 36. Εσωτερική άποψη του μνημείου μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 36. Interior view of the monument after the restoration - consolidation project.

Εικ. 37-38. Εσωτερική άποψη του θερμού χώρου (θερμολουτήριον) μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.
Fig. 37-38. Interior view of the hot room (*caldarium*) after the restoration - consolidation project.

Εικ. 39. Εσωτερική άποψη του θερμού χώρου (θερμολουτήριον) μετά τις εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης.

Fig. 39. Interior view of the hot room (*caldarium*) after the restoration - consolidation project.

Εικ. 40. Εσωτερική άποψη της θολωτής ανωδομής του θερμού χώρου.

Fig. 40. Interior view of the vaulted upper-structure of the hot room.

Βιβλιογραφία | Bibliography

- Berger A., *Das Bad in der Byzantinischen Zeit* [Miscellanea Byzantina Monacensia 27], Munchen 1982.
- Ćurčić Sl., *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven and London 2010.
- Δημητριάδης Β. (Demetriadis V.), *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Kazdan A. P., Wharton-Epstein A., *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα*, Αθήνα 2004.
- Κουκουλές Φ. (Koukoules Ph.), *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, IV, Αθήναι 1951.
- Magdalino P., "Church, Bath and Diaconia in Medieval Constantinople", *Church and People in Byzantium* (επιμ. R. Morris), Birmingham 1990, 165-172.
- Mango C., "Daily Life in Byzantium", *XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/1, JÖB 31/1* (1981), 337-341.
- Mango C., *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήνα 2002.
- Μπούρας Χ. (Bouras Ch.), 'Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαιμονία', *ΑΕ* 1982, 99-112.
- Ξυγγόπουλος Α. (Xyngoroulos A.), "Βυζαντινός Λουτρών εν Θεσσαλονίκη", *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ε'* (1955), 83-97.
- Ορλάνδος Α. Κ. (Orlandos A. K.), *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1958.
- Ousterhout R. G., "Secular Architecture", *Glory of Byzantium. Art and culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261* (επιμ. H.C. Evans – W.D. Wixom), New York 1997, 196.
- Ousterhout R. G., "Houses Markets and Baths: Secular Architecture in Byzantium", *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek collections* (επιμ. A. Drandaki, D. Papanikola-Bakirtzi, A. Tourta), Athens 2013, 213.
- Ρεβυθιάδου Φ. (Revithiadou F.), *Αποκατάσταση - Στερέωση του Βυζαντινού Λουτρού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1996 (επικαιροποίηση 2009-2010) [Αρχείο Μελετών Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης].
- Ρεβυθιάδου Φ., Ράπτης Κ. (Revithiadou F., Raptis K.), "Αποκατάσταση - Στερέωση του Βυζαντινού Λουτρού στη Θεσσαλονίκη", *ΑΕΜΘ* 27 (2013), υπό έκδοση.
- Ρεβυθιάδου Φ., Ράπτης Κ. (Revithiadou F., Raptis K.), "Η ολοκλήρωση της αποκατάστασης του Βυζαντινού Λουτρού της Θεσσαλονίκης και γενικότερες παρατηρήσεις επ' αυτού", *ΑΕΜΘ* 28 (2014), υπό έκδοση.
- Τρυψιάνη-Ομήρου Σ.-Ρ. (Tripsiani-Omirou S.-R.), "Το βυζαντινό λουτρό της οδού Θεοδοκοπούλου στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης", *ΑΕΜΘ* 10B (1996), 587-603.
- Τρυψιάνη-Ομήρου Σ.-Ρ. (Tripsiani-Omirou S.-R.), "Βυζαντινό Λουτρό, Θεσσαλονίκη, Ελλάδα", *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια (1300-1500) και η διατήρησή της* (επιμ. Sl. Ćurčić – E. Χατζητρύφωνος), Θεσσαλονίκη 1997, 314-317.
- Τσιγαρίδας Ε. (Tsigaridas E.), "Βυζαντινός λουτρών", *ΑΔ* 28 (1973), Β' Χρονικά, 482-483.

Η έκδοση αυτή τυπώθηκε σε χαρτί velvet 130 γραμμαρίων,
σε 1.000 αντίτυπα, τον Δεκέμβριο του 2014, για λογαριασμό
των ΥΠΠΟΑ – Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης,
από τις Εκδόσεις Ζήτη

This publication was printed on 130 gr. velvet paper, in 1,000
copies, in December, 2014, for Hellenic Ministry of Culture
& Sports – Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City,
by Ziti Publishing
